

האקראיות והתגלות ה' הסמויה בעולם

פרופ' אמריטוס עלי מרצבך

פרופ' למתמטיקה והסתברות במחלקה למתמטיקה. להרחבות עיינו: עלי מרצבך, *הגיון הגורל*, הוצאת ראובן מס, ירושלים תשס"ט.

1

תופעות רבות בתנ"ך מתקשרות למושג 'מקריות', לפעמים באור חיובי ולפעמים באור שלילי. בספרות התלמודית וגם בהלכה חז"ל נותנים דעתם לתהליכים מקריים. במאמר זה ננסה לבאר את המאורעות המקריים, דעת חז"ל לתופעות אלו וחשיבותן לתכלית העולם. נראה שהתפיסה המיוחדת של היהדות להופעות האקראיות בעולם משלבת את הסדר ואת המקריות. כאן נעמוד על משמעות חיבור גורמים אלו.

עוד נבחן את משמעות מושג האקראיות לפי היהדות בהתאם לפרשנות חז"ל. על אף רב הגוניות של חז"ל בפרשנות התורה נראה כי יש הסכמה בין כל המפרשים למשמעות התיאולוגית של האקראיות הנכללת בהשגחה העליונה הנסתרת. נדגיש כי האקראיות ביהדות מגלה לאדם את רצון הבורא או אמורה לגלות לאדם את הדרך שבה עליו ללכת.

האקראיות לובשת צורות ופושטת צורות: מקרה, קרי, גורל, מזל, נחש, קסם ועוד. להלן נעמוד על ההבדל בין תפיסת חז"ל ובין גישתם של חכמי יוון לאקראיות ולגורל.

עד היום אין הגדרה חד-משמעית למושג האקראיות. מאורע אקראי נחשב מאורע ללא משמעות וללא סיבה ברורה. בעולם המודרני נעלמה לחלוטין הקדושה שבאקראיות. יש ענף במתמטיקה הנקרא תורת ההסתברות, ובו עוסקים בתכונות הכמותיות של האקראיות, מפתחים אקסיומטיזציה וחוקרים מושגים כמו מאורעות בלתי-תלויים, תהליכים סטוכסטיים ומשפטי גבול. למרות ההצלחות של תיאוריה זו לא נאמר מאומה על המשמעות העמוקה של המקרה. במדעי המחשב מנסים לפתח אלגוריתמים המייצרים מספרים פסידו-אקראיים, אבל כוח היצירה של האדם אינו מסוגל לברא אקראיות אמיתית. נראה שיצירת אקראיות דורשת דרגה גבוהה יותר של סיבוכיות מהידוע היום.

הגישה המיוחדת של חז"ל למאורעות האקראיים אינה מצטמצמת לתחום החשיבה והפילוסופיה גרידא אלא יש בה השלכות יסודיות להתנהגות האדם בחיי היום-יום, למשל בהלכות רבות הנוגעות להטלת גורל (למשל הלכות חלוקה בין שותפים או יורשים, עיין שולחן ערוך, חושן משפט, סימן קעה). כנראה בגלל התרבות המערבית שהיהדות ספגה במשך עשרות דורות הלכות אלו אינן נפוצות בציבור הרחב.

רבים ומגוונים הם מאמרי חז"ל על הגורל, לדוגמה במדרש 'ילקוט שמעוני': "ארבעה שמות נקראו לגורל: חלש, פור, גורל, חבל. בכולם לקו בני עשו; בחלש לקו עמלק, שנאמר: 'ויחלוש יהושע'; בחבל עתידה ללקות מלכות רביעית, שנאמר (הושע יג): 'חבלי יולדה יבואו לוי'."

בתנ"ך למילה 'גורל' יש כמה משמעויות: עצמים שעל פיהם ביקש האדם הכרעה או פתרון בשעת ספק; דבר שניתן על פי הגורל (כמו נחלה); מנת חלקו או מזל של אדם, כגון: "ותעמד לגורלך לקץ הימין" (דניאל יב, יג).

למשמעויות אלו קשר מידי ביניהן: כשם שלא ניתן לדעת את תוצאות הטלת גורל, כך עתיד האדם וגורלו אינם ידועים ולא ניתנים לחיזוי. אך האומנם לא ניתן לחזות את עתידו של אדם, אבל כאשר

משתמשים בביטוי גורל מתכוונים במודע או שלא במודע שתוצאות הפעולות מכילות גורם הנעלם מהידיעה?

מקובל היום לחשוב שאנחנו, המין האנושי, נתונים לא רק בידי המקרה או הגורל, אלא אנחנו הגורל עצמו ממש. אין זה אומר שאין לנו שליטה והשפעה על מהלך חייו. אפשרות החירות קיימת לעולם, ומשמעות הדבר לתת למסלול הקיומי (אקסיסטנציאלי) של החירות כיוון מסוים ומגמה נבחרת. למפרע האדם לא יראה את חייו כמקרה.

מנקודת מבט יהודית יש לאקראיות משמעות עמוקה יותר עבור ארבע המטרות האלה:

א. לאפשר התערבות אלוקית במהלך ההיסטוריה האנושית.

ב. העברת מסרים לגבי התנהגות אדם או ציבור.

ג. להשאיר את הבחירה החופשית ביד האדם.

ד. לאפשר תהליכי התחדשות והמשכיות חיים מגוונים.

ה. למנוע ניסיונות לחזות תופעות טבע לטווח ארוך.

התרגום המעשי של רעיונות אלה מתבטא במושג 'הגורל' שמשמעותו הוא הגרלה, ובהלכות הרבות המקיפות מושג זה. עצם התגלות ה' בעולם טומן בתוכו סתירה פנימית. אין בדעתי לדון כאן בבעיית המעבר מהאינסוף לסוף אלא במתח שבין התגלות מצד אחד ובין בחירה חופשית של האדם מצד אחר, כלומר איך ניתן לשמור על הבחירה החופשית של האדם כאשר הוא רואה מולו וחש ללא ספק את התגלותו של הקדוש ברוך הוא.

להלן יובאו דוגמאות אחדות מהתורה הנוגעות למושגים האקראיות והמקריים, ונדון בהכרחיות מושגים אלו. מתוך הדוגמאות אפשר להבין כמה מדרכי ההתגלויות הסמויות המאפשרות לאדם בפרט ולאנושות בכלל להמשיך את חייהם בלי להידרש במפורש לאותה התגלות או התערבות עליונה.

2

דוגמאות:

א. **סיפור עבד אברהם:** "הקרה נא לפני היום" (בראשית כד, יב), ובהמשך: "כי הקרה ה' א-לקיך לפני" (בראשית כז, כ). במעשה מופיע לראשונה בתורה ביטוי ששורשו הוא קר"ה, ופירושו אירע או התרחש. עבד אברהם משתמש בסימן מיוחד שאמור לעזור לו למצוא את האישה המתאימה ליצחק. האם מעשה זה היה חיובי? חז"ל חלוקים בדבר. יש גבול דק בין "ניחוש" שהוא אסור מן התורה ובין "סימן" המבטא התגלות עליונה אבל סמויה. מכל מקום, מדובר במפגש בין ה' לעבד אברהם – מפגש "מקרי".

ב. **סיפור אחי יוסף ליעקב:** לאחר שמכרו האחים את יוסף לשיירת הישמעאלים היורדת מצרימה החליטו לספר לאביהם שיוסף נטרף: "ויקחו את כתונת יוסף וישחטו שער עזים ויטבלו את הכתנת בדם וישלחו את כתנת הפסים ויביאו אל אביהם ויאמרו זאת מצאנו הכר נא את הכתנת בנך היא אם לא" (בראשית לז, לא-לג). המקרא אינו מגלה מי בישר ליעקב על "מותו" של יוסף, אך המדרש (בראשית רבה) מספר שנערכה הגרלה בין האחים כדי לקבוע מי מהם ימלא את התפקיד הנורא. ר' אליעזר בן עזריה דורש את המילה "פסים": "הפיסו עליה איזה מהם יוליכה לאביו ועלה יהודה". גם רש"י מסביר ש"הטילו גורלות ועלתה יהודה".

ג. **חששות יעקב:** "ולקחתם גם את זה... וקרהו אסון" (בראשית מד, כט). יעקב חושש שיקרה אסון לבנימין אחרי ששניים מבניו נלקחו ממנו. מסיפור זה חז"ל לומדים דין "החזקה ההסתברותית": כאשר מאורעות דומים קורים פעמיים (או שלש פעמים) ברציפות, אף שהם נראים בלתי תלויים, יש להניח כי מאורע זה יקרה פעם נוספת. משפט זה נראה סותר את מודל "סדרת ניסוי ברנולי". הפתרון טמון בקיום תלות עיתית - זמנית הנגזרת מתוך התרחשות האירועים (קיום הניסוי הוא גורם התלות).

ד. **הופעת הקדוש ברוך הוא במצרים:** "ה' א-לקי העבריים נקרה עלינו" (שמות ג, יח). מתוארת כאן התגלות והופעה עליונה עבור כלל עם ישראל בראשונה. הביטוי בא לתאר לנו את המחזה המיוחד הזה: "נקרה", כאילו בדרך מקרה ובאופן מזדמן (כך לשון רש"י במקום). כלומר אין כאן הופעה קבועה וחשובה אלא ארעית וקצרת-זמן, מכיוון שארץ מצרים טמאה ולא מאפשרת התגלות גלויה. "מעט התגלות" המופיעה באה להתחיל את תהליך הגאולה. לשון הפסוק מראה איך משה ואהרן צריכים להציג את הקב"ה כשיעמדו לפני פרעה, אולם כשמשה ואהרן עומדים לפני פרעה הם עושים זאת בשינוי: "ויאמרו א-לקי העבריים נקרא עלינו" (שמות ה, ג). האות ה"א התחלפה באות אל"ף, ומשמעות "נקרא" שונה לחלוטין מ"נקרה"!

ה. **מלחמת עמלק:** בספר שמות (יז, ח-טו) מצוינת מלחמת בני-ישראל בעמלק בעזרת הביטוי "ויחלש יהושע", הרומז (מדרש) שיהושע הביס את עמלק בעזרת הגורל. בחומש 'משנה תורה' גם מצוין עניין עמלק: "אשר קרך בדרך ויזנב כך" (דברים כה, יח). הביטוי "קרך" רומז על מקריות.

ו. **גורלות יום הכיפורים:** "ונתן אהרן על שני השעירים גרלות גורל אחד לה' וגורל אחד לעזאזל" (ויקרא טז, ח). לראשונה בתורה מופיעה המילה "גורל". חז"ל (מדרש, שם; מסכת יומא) לומדים ומדגישים כי שני השעירים שעמדו לגורל היו דומים ושווים לחלוטין במראה, בגודל ובצורה, והתורה מצווה להשתמש בגורל לקביעת ייעודו של השעיר. מעניין תיאור תהליך ההגרלה: היו מביאים שני גורלות שווים בהחלט, מניחים אותם בקלפי, מניחים את הקלפי במזרח העזרה ומעמידים שני שעירים כשפניהם למערב ואחוריהם למזרח, כהן גדול בא לשם, הסגן מימינו וראש בית אב משמאלו, ושני שעירים לפניו – אחד לימינו ואחד לשמאלו. טרף הכהן בקלפי והעלה גורלות "כדי שלא יתכוון ויקח", כלומר שום תכנון או גורם אישי לא יכול להתערב, אלא בחירת השעירים חייבת להיות מקרית לחלוטין. תנאים ואמוראים נחלקו אם הגורל מעב או אינו אלא למצווה, ולהלכה נקבע שהגורל מעב: כל עבודת יום הכיפורים בטלה אם השעירים אינם נבחרים על-פי הגורל. חשיבות הגורל לקביעת רצון ה' מודגשת גם בספר הזוהר. חז"ל הסיקו מסקנות חשובות ביותר מתוצאות ההגרלה, למשל, במסכת יומא (דף לט, ב) מובא שבמשך כהונתו של שמעון הצדיק, כארבעים שנים, עלה גורל 'שעיר לה' ביד ימין, ומכאן שהעם הולך בדרכי ה'. אחרי מותו היה הגורל עולה פעם בימין ופעם בשמאל. בארבעים שנים האחרונות של בית השני, כשעם ישראל בתחתית המדרגה, עלה הגורל 'שעיר לה' בצד שמאל בלבד. מבחן סטטיסטי פשוט מראה שהיה לחז"ל על מה לסמוך כשהסיקו מסקנות כה חשובות מתוצאות אלה. ההסתברות שנקבל באקראי 40 פעמים רצופות אותה תוצאה שווה ל-²⁻³⁹, ומספר זה שווה בערך ¹⁰⁻¹². כדי להדגים כמה קטן מספר זה נניח שכל יום הוא יום כיפור, והכהן הגדול מבצע את הגורל אלף פעמים בכל יום ויום. הוא יזדקק לכשלושה מיליוני שנים כדי לקבל אותה התוצאה ארבעים פעמים רצופות. במבחנים סטטיסטיים שמתקבלת בהם הסתברות קטנה מ-0.05 (כלומר ברמת מובהקות של 95%) נהוג לדחות את השערת המקריות המוחלטת, ויש להסיק כי כאן פעלה יד מכוונת'.

ז. **קללות:** בקללות שבספר ויקרא מופיע שבע פעמים כמעט ברציפות הביטוי "קרי", למשל "והלכתם עמי קרי... והלכתי אף אני עמכם בקרי" (ויקרא כו, כג-כד). בדרך כלל הפירוש הפשוט של המילה קרי הוא מרי. אולם פרשנים רבים מבארים את הביטוי הזה מלשון מקרה, לדוגמה רש"י במקום כותב: "רבותינו אמרו עראי, במקרה, שאינו אלא לפרקים".

ח. **פדיון בכורות:** ציווי פדיון בכורות מופיע בספר במדבר (ג, מ-נא). הבכורות היו בין החוטאים בחטא העגל, על כן ניטלה מהם הזכות ששמורה מלכתחילה לעבוד את עבודת ה' במשכן, וניתנה ללוויים שלא חטאו בחטא העגל. הבכורות היו מקודשים מכוח הבכורה, ולכן הלוויים היו צריכים לפדות את הבכורות מקדושתם, כלומר להמיר את קדושת הבכורות ללוויים. היו 22,273 בכורות ורק 22,000 לווים (מלבד 300 נוספים שהיו לווים-בכורות וממילא פדו את עצמם), ועל כן 273 בכורות היו צריכים להיפדות כל אחד על ידי חמשת השקלים שיועלו ויוקדשו במקום הבכורות. כיצד בוחרים מי מן הבכורות ייפדה על ידי לוי ומי בכסף? על זה מספר התלמוד (סנהדרין יז, ב) שנעשתה הגרלה בין כל הבכורות: משה רבנו הטיל לקלפי 22,000 פתקים שכתב עליהם "בן לוי" ו-273 פתקים שכתב עליהם "חמישה שקלים". כל בכור בחר ושלף פתק, ולפי הכתוב בו נקבע אם ייפדה על ידי לוי או בכסף. התלמוד הירושלמי (סנהדרין א, יט, הלכה ב) מציין שהגרלה היתה נס: כל הפתקים שעליהם כתוב חמישה שקלים שעלו בגורל אף שכל פתק ופתק הוחזר לקלפי.

ט. **פרשת המתאוננים:** בפרשה זו העם מתלונן ומבקש ממשה לאכול בשר. משה פונה אל ה' מיואש לחלוטין וטוען שלא ניתן למצוא די בשר להאכיל את כל העם. תגובתו של משה מוזרה, שכן הוא יודע שהקב"ה עושה נסים! ותשובתו של ה' היא: "היד ה' תקצר עתה תראה היקרך דברי אם לא" (במדבר יא, כג). משה תמה על שהבשר שישבעו ממנו בני ישראל יהיה מהנמצא. אף על פי כן הקב"ה לא יעשה להם נס, מפני שהעם אינו ראוי לנס גלוי אחרי כל תלונותיהם ומדרגתם השפלה, וה' עונה למשה: "היד ה' תקצר: האם אין לי אפשרות לבצע את מבוקשתם בלי לגרום חילול ה' על ידי נס גלוי? "עתה תראה היקרך דברי אם לא", כלומר בקשתם אכן תתמלא אבל בדרך מקרה (עייין עוד בפירוש הרמב"ן ובפירוש אור החיים במקום).

י. **שבעים הזקנים:** באירוע זה שהתרחש במדבר (במדבר יא, כה; סנהדרין יא, א) היו 72 מועמדים (שישה מכל שבט), ומתוכם היה צריך לבחור 70 זקנים. השתמשו בקלפי אחת שלתוכה הוכנסו 72 פתקים (בתלמוד הירושלמי מוסבר שמספר הפתקים היה גדול יותר, אבל אין זה משנה לדיון זה). על 70 מהפתקים היה כתוב "זקן", ועל שני פתקים לא היה כתוב דבר. אמר משה לאנשים: "בואו וטלו פתקכם!" כל מי שעלה בידו "זקן" אמר: "כבר קידשך שמים", מי שעלה בידו פתק ריק אמר: "המקום לא חפץ בך, אני מה אעשה לך?".

יא. **ברכת בלעם:** "ויקר ה' אל בלעם" (במדבר כג, טז). שלוש פעמים מופיע הביטוי "ויקר" בתיאור הקשר בין ה' לבלעם. לפי רש"י זהו לשון עראי, גנאי וטומאה. מקריות זו הייתה דרך ההתקשרות בין ה' לבלעם: השגחה נסתרת לחלוטין.

יב. **מקרה לילה:** "לא יהיה טהור מקרה לילה" (דברים כג, יא). בפסוק מיוחד זה האות רי"ש במילה 'מקרה' מנוקדת בצירה (ולא סגול). גם כאן ההשגחה נעלמת או מוסתרת כולה.

יג. **חלוקת הארץ:** "על פי הגורל תחלק נחלתו" (במדבר כו, נו): "צוה ה' לתת את הארץ בנחלה בגורל לבני ישראל" (שם לו, ב). פסוקים אלו ואחרים בספר במדבר ובספר יהושע (פרקים טו-יט) מדגישים את חשיבות חלוקת ארץ ישראל רק בגורל.

נסביר את תהליך החלוקה לפי מסכת בבא בתרא, דף קכב (ברש"י על התורה יש גרסה שונה במקצת):

ארץ ישראל לא נחלקה אלא בגורל, שנאמר 'אך בגורל', ולא נחלקה אלא באורים ותומים, שנאמר 'על פי הגורל' הכי צד? אלעזר מלובש אורים ותומים, ויהושע וכל ישראל עומדים לפניו, וקלפי של שבטים וקלפי של תחומים מונחים לפניו, והיה מכוון ברוח הקודש ואומר: 'זבולון עולה, תחום עכו עולה עימו'. טרף בקלפי של שבטים, ועלה בידו זבולון. טרף בקלפי של תחומים, ועלה בידו תחום עכו. וחוזר ומכוון ברוח הקודש ואומר: 'נפתלי עולה, ותחום גינוסר עולה עימו'. טרף בקלפי של שבטים ועלה בידו נפתלי. טרף בקלפי של תחומים, ועלה בידו תחום גינוסר. וכן כל שבט ושבט.

שיטת המקריות הנזכרת כאן היא מדעית ומונעת כל רמאות: טורפים (כלומר מערעבים) היטב את הקלפיות לפני כל בחירה, כל הפתקים דומים, והניסיון מתבצע לפני כולם. הרשב"ם מסביר: "ושני קלפי היו צריכים, אחד לשבטים ואחד לתחומין, ולימא עכשיו אני נוטל מה שעולה בידי לצורך ראובן, דא"כ אין כל החלוקה עשויה בגורל, וקרא קאמר 'אך בגורל'". כלומר יש צורך בגורל המקרי ביותר. המהרש"א מוסיף: "לפי שחלוקת עולם הזה היה דבר שלא היה לו קיום נצחי, היה נחלק בגורל... אבל לעולם הבא, שיהיה חלוקה נצחית, תהיה על פי ה'". כלומר התערבות ה' צריכה להיות מוסווית על ידי הגורל, שהוא תהליך טבעי במידת מה, וההסתוות אין בה צורך בעולם הבא.

נבדוק את השערת המקריות המוחלטת: נחשב את ההסתברות שתחזית אלעזר הכהן יכלה להתגשם בכל הפעמים כמתואר לעיל. מן החישוב מתקבל ערך קטן מאוד:

$$\frac{1}{(12)^2} \cdot \frac{1}{(11)^2} \cdots \frac{1}{(2)^2} = \frac{1}{(12!)^2} = \frac{1}{(47910^{10})^2} \approx \frac{1}{10^{25}}$$

כלומר הסיכוי שהכל יקרה כמו שאלעזר ניבא הוא 1 מתוך מספר בן 26 ספרות, מספר שהוא מעבר לכל תפיסה אנושית פשוטה (וכל זה בהנחה שהפתקים שהוצאו לא הוחזרו. אם הם הוחזרו אחרי כל הגרלה, הסיכוי לתוצאה זו קטן הרבה יותר). * הנחתי כאן כי התהליך התבצע עבור כל 12 השבטים, אך לפי שיטה אחרת הגורל היה רק על תשעה וחצי השבטים שנשארו בארץ, ואז במקום 12^2 מקבלים רק 10^2 , אבל המסקנה במקומה עומדת.

כמובן, ההשערה בדבר התגשמות תחזיתו של אלעזר הכהן נדחית. כדי להמחיש את גודלו של מספר זה נניח שקוף לוחץ על כפתורי מכונת כתיבה ובה נייר ריק. ההסתברות שהוא יכתוב מיד פסוק כמו "אך בגורל יחלק את הארץ" שווה בערך להסתברות המאורע שאנו דנים בו. התורה רצתה שחלוקת הארץ תתבצע על פי רוח הקודש ולכן הקפידה ליצור חיבור קדוש של סדר חלוקת הארץ משולב במקריות הגורל. מצד אחד זה דבר שבקדושה (העמק דבר, במדבר לו: "דבר קדושה יש בנחלת ארץ ישראל, ולא כוח וחלוקת אחים, שאינו בהכרח שיהיה בגורל אלא אפשר להיות בהסכמת אחים ורצונם, משאין כן ארץ ישראל"), ומצד אחר – "לא בשמים היא": הכול צריך להתנהג בדרך טבעית כדי שלא יהיו ערעורים אצל בני אדם.

3

אחרי סקירה קצרה זו ניתן להבין היטב את משמעות מושג ה"מקריות". עתה נחזור לפסקה ד' דלעיל: בראשונה שיש התגלות לכל העם. שאלנו מה ההבדל בין ציווי ה': "נקרה" לביצוע משה ואהרון "נקרא". ועוד צריך לשאול את השאלות האלה:

א. למה בפני פרעה נהפך המטה לתנין כשבמעמד הסנה הוא נהפך לנחש? גם אם נסביר כמו רש"י שתנין הוא נחש (או נחש נקרא תנין כשהוא במים), עדיין קשה שינוי הלשון.

ב. למה בפני פרעה מדובר ב"מופת" ובפני בני ישראל ב"אות"? למה המכות הראשונות נעשו על ידי אהרן לעומת המכות האחרונות שנעשו על ידי משה, ואהרן אינו נזכר כלל?

היסוד להבנת הדברים הוא בביאור המושג "קרה". כזכור, הביטוי "קרה" מופיע בתורה כמה פעמים. כבר בהופעה הראשונה במעשה עבד אברהם פירוש 'קרה' אירע או התרחש, וכך פירושו בכל היקרויות השורש קר"ה. הצד השווה בכל הפירושים שהאקראיות מבטאת קשר בין האדם לקונו, אבל מדובר בקשר מרוחק, ארעי ומזדמן ולפעמים אף עם כוחות של טומאה. כאשר ה' מתערב בעולם, הוא יכול לעשות זאת בכמה דרכים: מהנס הגלוי 'לעיני כול', עד להתערבות המוסתרת ביותר. כשהשגחה מכוסה ייכתב הביטוי "קרה" במשמעות שהקב"ה מלמעלה, אבל אין יודעים ואין רואים בבירור את התערבותו ואת פעולותיו בעולם.

ובחזרה למפגש בין משה לפרעה: הקב"ה ציווה על "נקרה", בלבד שכן בשלב הראשון על פרעה להכיר במציאות ה' ביקום, אבל עדיין לא כמתערב בעולם וכמנהיג היסטורי. עם זאת משה ואהרן לא רצו להציג את הקב"ה כאילו הוא מופיע בדרך מקרה, לכן לכבוד ה' הם השתמשו בביטוי חזק יותר של קריאה. עוד מעניין להשוות את השינוי בדרשת חז"ל על המילה הראשונה בספר ויקרא: "ויקרא אל משה". האות אל"ף של "ויקרא" קטנה: ה' קרא למשה, אבל משה מרוב ענוותו רצה לכתוב "ויקר" ללא אל"ף, כאילו ה' מתגלה אליו במקרה ובאופן מזדמן.

ועתה מהו ההבדל בין נחש ובין תנין? במעשה בראשית נזכרים לראשונה הנחש והתנין. התנין הוא בריאה בפני עצמה: "ויברא אלוקים את התנינים הגדולים" (בראשית א, כא). זהו בעל החיים היחיד (חוץ מהאדם) שכתוב עליו לשון בריאה, ללא שינוי וללא תיקון וללא יצירה, כלומר התנין מסמל קיום האלוקים כבורא העולם בלבד. אבל הנחש לא נברא ואפילו לא נוצר, אלא הוא בעל חיים שאיבד את רגליו לעונש על אכילת פרי עץ הדעת. הנחש מסמל את התערבות הקב"ה בעולם באופן ממשי וגלוי לחלוטין.

לכן אצל פרעה, שהמטרה הייתה להודיעו ולהכיר לו את בורא העולם וקיום האלוקים (כנרמז במילה "נקרה"), בא התנין שרומז על הקב"ה כבורא עולם. אך אצל בני ישראל אין צורך בהכרזה שה' בורא העולם. המטרה שונה לגמרי: להודיע שה' מתערב בעולם, מטפל ומעניש, ולכך בא הנחש שרומז על מידה זו של הקב"ה.

כיוצא בזה יש להסביר את הביטוי "מופת", הממחיש מסר לפרעה ורומז על דבר מיוחד ומשונה כבריאת העולם, לעומת "האות" שרומזת על השגחה, על ברית בין ה' לעמו והבטחה שה' יתערב במציאות העולם ויבוא להציל את עם ישראל מעבדות. המסר לעם ישראל שונה מהמסר לפרעה.

נזכיר שאהרן בא לסייע למשה רבנו להודיע על מציאות ה' ולא על מנת להכריז על ה' כמשגיח העולם. מתוך זה מובן שהמכות הראשונות, שמטרתן להודיע על קיום ה', אהרן הוא המבצע. אבל עבור בני ישראל ובמעשה המכות האחרונות ניתן לפרעה המסר על התערבות ישירה של הקב"ה במהלך ההיסטוריה. אהרן עוזב את המערכה, ומשה רבנו מבצע את המכות ומכריז על ה' כמנהיג המתערב בגלוי בעולם.

לסיכום – הפתרון לסתירה בין ההתגלות לחופש האדם נמצא במאקראיות.

כאן אבקש להבחין בין ה"מקרי" ובין ה"אקראי": המקריות היא האנטי-סיבתיות, דבר שקורה ללא סיבה, בצורה אקסידנטלית. לדוגמה: "כי לא ידו נגעה בנו מקרה הוא היה לנו" (שמואל א ו, ט). משמעות הפסוק היא הזדמנות, בלא כוונת המכוון. המילה "מקרה" (ברי"ש בסגול אינה מופיעה בתורה אבל מופיעה בספר קהלת כמה פעמים באותה משמעות). עוד בחז"ל "דרך מקרה" היא "דרך ארעי". בביטוי זה עולה הקשר אנטי-סיבת ואף שלילי, כמו בקללות בסוף ספר ויקרא, שבהן מתבטא רעיון ניכור וניתוק בין ישראל ובין השגחת ה'.

ואולם ה"אקראיות" היא "מקריות" למראית העין, וטמון בה דטרמיניזם שאינו ניתן לחיזוי. **אקראיות היא מקריות מכוונת**: דומה לכאוס במובן המדעי של המילה: יש סיבתיות אבל כה מסובכת עד שלא ניתן גם באופן תיאורטי להגיע אליה. רבים הפסוקים בתורה שבהם ההשגחה מתבטאת באקראיות, לדוגמה: "הקרה נא לפני היום" (בראשית כד); "אלקי העבריים נקרה עלינו" (שמות ג); "הִקְרַךְ דברי אם לא" (במדבר יא); "אולי יקרה ה' לקראתי" (במדבר כג); "והקריתם לכם ערים" (במדבר לה).

במישור היהודי-תיאולוגי יש **במקריות** מרכיב אי-התערבות ההשגחה (עין דברי הרמב"ם על שליטת המקריות לבינוניים), ואילו **באקראיות** יש יסוד התערבות מוסתרת של ההשגחה העליונה, מעין התגלות מכוסה בעולם הזה. האקראיות אינה שוללת השגחה, להיפך: היא מבקשת השגחה עליונה. היות שאדם נפגש עם תהליך שלא ניתן לחיזוי, הוא מאפשר כביכול לקב"ה להתערב במעשי העולם בלי לפגוע (למראית העין) בחוקי הטבע. לפי חז"ל האקראיות היא חיובית והכרחית לעומת המקריות, המבטאת מצב של קללה ובוודאי מצב שהוא רחוק מהאידיאל (בלשון הגמרא "אקראי" אינו שולל סיבתיות. ראה בבלי ראש השנה כה, ב). צריך להעיר ששיטת גדולי הוגי הדעות החסידים שונה במקצת. לדעתם לא קיימת בכלל מקריות: השם יתברך מתערב בכל הדברים שבעולם אפילו הקטנים שבקטנים, ולכן כל שחסר סיבה ברורה לנו הוא בגדר אקראיות.

המלבי"ם מסביר ("והארץ היתה תהו ובהו" [בראשית א, ב]) כי השמים לא השתנו מאז בריאתם ביום הראשון. ולעומת השמים הארץ אף שנבראה גם ביום הראשון היא דינמית ומשתנה תמיד. יתרה מזאת, הארץ צריכה להיות בעלת כוח השתנות כדי שיתקיים כלל חשוב של הבחירה החופשית. דינמיות זו רמוזה במילים "תהו ובהו": "תהו" הוא המקריות, "בהו" הוא האקראיות, והם הכוח המניע של ההשתנות והדינמיות של הטבע. כיוצא בזה מוסבר בספר הבהיר: "תהו": דבר המתהא בני אדם, 'בהו' דבר שיש בו ממש בו הוא". כלומר תהו הוא המקריות המוחלטת שמעלה תהיה מקריות חסרת משמעות, לעומתו 'בהו', שהוא האקראיות, כי יש בו משמעות. רעיון דומה מופיע בכמה מקומות אצל חז"ל (מסכת חגיגה יב) ובמדרש רבה (בראשית ב, ד): "והארץ היתה תהו, זה גלות בבל שנאמר 'ראיתי את הארץ והנה תהו, ו'בהו' זה גלות מדי שנאמר 'ויבהלו להביא את המן'". המדרש מקשר את ה'תהו' עם הבלבול של בבל וה'בהו' עם מגילת אסתר. הפסוק המובא רומז על הבהילות, שהיא התחלת מעשה הנס להצלת היהודים. סיפור מגילת אסתר, הנראה כשרשרת של מאורעות בלתי תלויים, מונהג מלמעלה על ידי 'יד מכוונת', ואקראיות זו היא ההשגחה העליונה. ובאותו עניין צריך להסביר את הסוגיה במסכת שבת (פח, א): "התנה הקב"ה עם מעשה בראשית ואמר להם אם ישראל מקבלים התורה אתם מתקיימין ואם לאו אני מחזיר אתכם לתהו ובהו". אין לראות בחזרה ל'תהו ובהו' הפיכת היקום וביטול מעשה בראשית, אלא התחלה חדשה, נתינת סיכוי חדש לעולם על מנת שיצליח להתקיים היטב.

וכשם שהמקריות והאקראיות הם מכשירים בידי הקב"ה, כך האדם, בדמות צלם אלוקים, מנסה להידמות לבוראו ולהשתמש במכשירי האקראיות והמקריות. המתמטיקאי אי בורל אמר בתחילת

המאה העשרים שהשכל האנושי אינו יכול לחקות לגמרי את המקריות. אמנם האדם מסוגל לבנות אלגוריתמים המייצרים מספרים מקריים על ידי הדמיות מתוחכמות המופעלות כתוכניות מחשב, אולם תמיד ניתן לגלות את המכניזם הדטרמיניסטי שביסוד ההדמיה ולנחש את המספרים הבאים. דרגת הסיבוכיות הנוצרת על-ידי היצור האנושי לעולם לא תגיע לסיבוכיות שאנו פוגשים בטבע. האדם (ובמקצת כל בעלי החיים) מידמה לבוראו גם בקיום המין. אומרת הגמרא: "שלושה שותפים ביצירת הולד שני ההורים ו הקב"ה" (קידושין ל, ב). מפגש בין זרע לביצית גורם הגרלה ומקריות מוחלטת. מספר הצירופים בין כל הגנים של ההורים הוא כה גדול עד שלא ניתן בכלל לתת שום חיזוי לתכונות התוצאה של הזיווג הזה (כמובן חוץ מחיזוי סטטיסטי חסר משמעות לזוג שפועל להביא חיים חדשים לעולם). מספר הצירופים הגדול מאפשר גיוון בעולם ומתוך כך בחירה חופשית. משמעות מאמר הגמרא היא שהוולד הנוצר מזיווג בין איש לאשתו אינו תוצאה של מקריות אלא של אקראיות בגלל ההתערבות השמימית (להוציא בהמות שאצלן הוולד הוא תוצאת מקריות מוחלטת). המקריות וגם האקראיות הן רעיונות זרים לחלוטין לדרך החשיבה המדעית היוונית ומתוך כך לכל המדע המערבי עד המאה התשע-עשרה. עד אז ראו במושגים אלו סתירה להתרבות הרציונליסטית. בימינו השתנתה הפילוסופיה של המדע, והקאוס משולב בכל תופעה. היום הדרך היחידה להבין את היווצרות היקום ללא כוח עליון היא התיאוריה שהיקום נוצר במקרה. המאמין בה' יאמר שהיקום נוצר באקראי.

5

לא אחתום מאמר זה בלי להזכיר את מושג ה'נס'. 'נס' פירושו המקורי הוא דבר המתנוסס כדגל. מושג ה'נס' מבטא אירוע מיוחד וכמעט בלתי צפוי. כמה הוגי דעות רואים בנס דבר מעל הטבע ואף מנוגד לחוקי הטבע. לפי פרשנים אחדים ובפרט הרלב"ג (רבי לוי בן גרשון, בן המאה ה-14), נס יכול לקבל תמיד הסבר טבעי, כלומר מאורע נקרא נס אם הופעתו בזמן ובמקום מסוימים לא הייתה צפויה. לשון אחר, נס יכול להיות מאורע שהסתברותו קרובה לאפס ולפעמים אף אפסית (ידוע שבמתמטיקה יש מאורעות אפשריים שהסתברותם אפס). כמובן הנס הוא מושג יחסי: פלוני יראה במאורע מסוים נס ויסיק את המסקנות הנדרשות, ואלמוני יישאר בספקנותו ואפילו בסירובו. ואכן כך צריך להיות: לראות את יד ה' באירוע שאינו סותר את המערכת המדעית. לעתים ה' רוצה למסור הודעה לאדם מסוים ולא לחברו, לדוגמה אדם מספר שניצל בקרב ממש בנס, והוא מאמין בזה, והוא צודק. חברו יכול להוכיח לו כי הצלתו הייתה צפויה, מפני שבקרב כזה אחוז מסוים עלול להיפגע, או מכל סיבה אחרת, וגם הוא צודק.

היחסיות בנס, ובכלל זה בנסים הגלויים, היא מכוונת ואנטי-דטרמיניזם הכרחי על מנת להשאיר את הבחירה החופשית לכל אדם ולא להכריח את הכופר לראות את ההשגחה העליונה. הבחירה החופשית אפשרית רק אם משלבים מקריות וסדר. סדר לבד מוביל לדטרמיניזם, ומקריות לבד מובילה להשליית החיים או לפטליזם מזרחי ולחוסר תכנון מוחלט.

תורת ההסתברות מאפשרת התערבות והתגלות רצון ה' – "האימננטיות" – בלי לפגוע בחוקי הטבע שהוא עצמו ברא (ולקח – בשיתוף פעולה עם חוקי טבע אחרים), ובלי לפגוע בבחירה החופשית, שהרי בלעדיה אין משמעות לשכר ועונש. יש לראות בנסים ובגורל הכרח המכוון לתכנית הבריאה ומשלב את התנהגות האדם בתעודתו.

בנקודת מבט יהודית ה' הוא שברא את העולם, כלומר העולם נעשה באקראי. כך מתגלה ההבדל המהותי והתהומי בין האדם המאמין ובין הכופר; מעבר לחוקיות הטבע האם יש ביסוד התופעות

הטבעיות רק מקריות, כדברי הכופר, או שמא טמונה בהן גם אקראיות, כדברי המאמין – אקראיות
המאצילה סמכות לאדם להידמות לבוראו?

